

A művesség dicsérete

Tanulmányok
Flórián Mária tiszteletére

Szerkesztette:
Cseh Fruzsina – Szulovszky János

Budapest
Plusz + Könyvek
2016

Tartalom

SZULOVSKY János: <i>A műesség dicsérete</i>	7
H. CSUKÁS Györgyi: <i>Flórián Mária köszöntése</i>	9
BÁDER Miklósné: <i>Összeszövődve</i>	15

A nyersanyag és az öltözet előállítása, eszközei

VARGYAS Gábor: <i>Veregetett faháncsruha a vietnámi brúknál</i>	19
PALÁDI-KOVÁCS Attila: <i>Gereben, héhó, gracka. Rostminőségek északon</i>	29
BENDA Judit: <i>A középkori Budán szőtt posztó. „Amit németül dirdumdeynek, magyarul pedig bubonak neveznek”</i>	39
TÓTH György: <i>Egy magyar játékvarrógép és előzményei</i>	45

Közelítések a viselethez

JUHÁSZ Katalin: <i>Tiszta testre tiszta ruhát. A testi tisztálkodás és a tisztaruha-váltás néhány összefüggése</i>	53
DEÁK Éva: <i>Nemesi és katonai férfiviseletek a 17. századból</i>	63
ERDEI T. Lilla: <i>Csipkével díszített keszkenők (A 16. századtól a 18. század első feléig, a levéltári források tükrében)</i>	73
SZILÁGYI Miklós: <i>Kisújszállási viseleti emlékek</i>	79
LACKNER Mónika: <i>Népi öltözetek múzeumi megjelenítésének egy formája: a viselettermek</i>	83
GRANASZTÓI Péter: <i>„Hungaricum unicum”. Gróf Teleki Sándor és Victor Hugo cífraszűrőnek története</i>	89
G. SZABÓ Zoltán: <i>Hová tűnt a „Magyar viselettörténet” monográfia? Gróf Zichy István életútjának egyik legfontosabb tudománytörténeti kérdése</i>	95

A hagyományos kultúra interpretációja

BÁLIZS Beáta: <i>„Fertelmes sárga szín”. A sárga negatív megítélése a magyar kultúrában</i>	103
SZULOVSKY János: <i>Etno-art: egy fogalom genezise és lehetséges jövőbeni használata</i>	113

A kézművesség és tárgyi emlékei

SZENDE László: <i>Rómer Flóris és a magyarországi kézművesipar történetének kutatása</i>	121
KINCSES Katalin Mária: <i>A Magyarországi Céhes Adatbázis és alkalmazásának első eredményei a közép- és kora újkori történeti kutatásokban</i>	129
DOMONKOS Ottó: <i>Egy mészároslegény üzenete a 18. századból</i>	137
TUZA Csilla: <i>Pest-budai céhes élet a 18. század derekán</i>	143
P. SZALAY Emőke: <i>Váradai úrasztali boroskancsók. A református egyházművészet és a népi kerámiakutatás kapcsolata</i>	151
VIDA Gabriella: <i>Miskolci-e a miskolci fazekas céh cserépkantája? Gömői landmajszterek a miskolci fazekas céhben</i>	159
KNÉZY Judit: <i>Újabb adatok a csurgói és nagyatádi fazekasságról (1810-1950)</i>	165
KISS Emília: <i>A pesti oldal utolsó vízimalma</i>	173
VIGA Gyula: <i>Tokaj-hegyalja mezővárosainak tárgyi ellátottságához</i>	179
CSEH Fruzsina: <i>Flórián Mária tudományos munkássága (1965-2015)</i>	187
<i>Tabula Gratulatoria</i>	195

A Magyarországi Céhes Adatbázis és alkalmazásának első eredményei a közép- és kora újkori történeti kutatásokban

KINCSES Katalin Mária

A magyarországi céhes kutatás mintegy négy évtizedes múltra tekint vissza. Ezzel majdnem egyidős annak igénye, hogy elkészüljön a magyarországi céhes források számítógépes nyilvántartása.¹

Történészek, néprajztudósok, muzeológusok, levéltárosok és nem utolsósorban lelkes számítógépes szakemberek munkájának eredményeképpen 1975–76-ra elkészült a magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának kataszterét tartalmazó első két kötet, amit a magyarországi árszabások forrásanyagának kétkötetes katasztere követett egy évtized múlva, végül a kézművesipari műhely- és szerszámkataszter egy kétkötetes gyűjteményi katalógus formájában.² A kétkötetes céhkataszter alapmű, mely kb. 220 mesterség ezer településen működő, több mint 4500 céhszervezetnek az 1970-es években fellelhető tárgyi és írásos emlékeit tartalmazza. Az első olyan közgyűjteményi segédlet Magyarországon, melynek összeállításában már a számítástechnikát is alkalmazták.

A céhkataszter nagy hiányossága volt ugyanakkor, hogy nem sikerült összegyűjteni az említett, alapvetően fontos romániai és szlovákiai levéltárak és múzeumok anyagát. A levéltári források közül a kézműves ár- és bérszabályozásokról a céhkataszter sikerén felbuzdulva tovább folytak a munkálatok, megjelentek a szintén számítógépes úton az 1990-es években összeállított jelzetkataszter-kötetek, melyek 28 magyarországi közintézmény anyagáról mintegy 17 000 adatot tartalmaztak. A magyar határokon kívül eső levéltárakban azonban ekkor sem sikerült az anyagot összegyűjteni. 1992-ben megjelent a magyarországi kézművesipar történetének válogatott bibliográfiája is,³ amely immáron szintén számítógépes adatfeldolgozáson alapult: a mesterségek köré csoportosítva mintegy 5600 címszót tartalmaz – sajnos a felvidéki, erdélyi és délvidéki területeket illetően itt sem folyt anyaggyűjtés.

A 2000-es évek elejéig a magyarországi céhtörténeti kutatások közel 30 kötetet töltöttek meg. Ez a látványos eredmény véleményem szerint alapvetően azért volt elérhető, mert a számítógépes adatfeldolgozás nyomán kiadott kataszter-kötetek forrásbázisként funkcionálhattak. Az 1970-es években elkészült, ma már kísérleti jellegűnek minősíthető, lyukkártyás számítógépes adatbázis mára elavulttá, használhatatlanná vált.

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) az 1990-es évek elejétől készít számítógépes adatbázisokat. Eleinte a D-Base adatbáziskezelő program volt használatban, melynek kezelése igen nehézkes volt, majd az Access-program. 1997-től kezdődően dolgozták fel a Magyar Királyi Kancelláriában őrzött Királyi Könyvek 67 kötetét az Arcanum Adatbázis Kft.-vel közösen, ami már egy jelenleg is használatos keresőprogramban vált hozzáférhetővé.⁴ A magyar Királyi Könyvek hosszú évek munkájával került feldolgozásra, a köteteket digitalizálták. Az 1867–1918 közötti, a Királyi Felső Személye Körüli Minisztériumban őrzött Királyi Könyvek adataival és felvételeivel is kiegészült ez az adatbázis, elkészült a már több millió karaktert tartalmazó Urbaria et Conscriptiones adatbázis is. Nagy sikert aratott a Diplomatikai gyűjtemény okleveleinek fotóinak digitalizálása és adatbázishoz rendelése is.

Az 1990-es évek végére a felsoroltakon kívül az Országos Levéltárban több adatbázis is létezett, melyek a legkülönbözőbb felépítésű, típusú, információtartalmú anyagokhoz készültek. A sokféleség miatt egyúttal felmerült az átjárhatóság és az európai normáknak, rendszereknek való megfeleltetés. Az E-levéltár program felvállalta ennek megoldását: mára nemcsak az Országos Levéltár,

¹ A legújabb kutatástörténeti összefoglaló a számítógépes céhes adatbázisok jövőbeni alkalmazásáról: Márkusné Vörös 2012. vonatkozó írásai, különösen: Szulovszky 2012. és Kincses – Rába – Tuza 2014.; Kincses – Tuza 2014b.

² Éri – Nagy – Nagybakay 1975–1976.; Domonkos – Kiss – Nagybakay 1986.; Kézművesipari műhely- és szerszámkataszter: Nagy 1992.; Szabó 1994.

³ Domonkos – Nagybakay 1992.

⁴ Az adatbázis forradalmi újdonságot jelentett. Szem előtt tartották, hogy az egyes adatokhoz majd fotókat is csatolni lehet, és ezzel egy valódi adatbázist (nem pedig elektronikus név-, ill. tárgymutatókönyvet) hozzanak létre. Jelenleg a Diplomatikai levéltár használja ezt a keresőprogramot: <http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a101129.htm?v=pdf&a=start> (2016. 04. 07.) – A Királyi Könyvek munkálatainak sikere ösztönözte a Miskolci Egyetemet arra, hogy egy munkacsoport analóg módon dolgozza fel az Erdélyi Fejedelmi Levéltárban őrzött erdélyi Királyi Könyveket.

de több más levéltár adatbázisának közös kereső-programját érhetjük el az E-levéltár felületén keresztül.⁵ Szerencsés módon figyelembe vették a külföldi tapasztalatokat is,⁶ melynek eredményeképpen a levéltár jelenleg készülő adatbázisai már minden párhuzamosan futó adatbázissal kompatibilisek, az európai normáknak megfelelnek és közös keresőprogramba illeszthetők.

A Magyarországi Céhes Adatbázis (MCA) leírása

A Magyarországi Céhes Adatbázis megalapozásának munkálatai 2012 áprilisában kezdődtek és 2015 márciusáig tartottak egy OTKA-pályázati támogatás keretén belül.⁷ A program célja az MCA elindítása volt az 1526–1761 közötti időszakra vonatkozóan, a területi lefedettséget illetően teljes körűen, beleértve immáron a határainkon túli területeket is. A pályázat interdiszciplináris forrásfeltáró kutatás, egy adatbázis program megalkotása és a kinyert adatok rögzítése. A céhes dokumentumok ugyanis a történettudománynak, a gazdaságtörténetnek, a néprajztudománynak, a művészettörténetnek is nélkülözhetetlen forrásai, a történeti muzeológia, a történettudományon belül az ipar- és technikatörténet, hadtörténet stb. alapvető dokumentumai. Mindennek kiindulópontját öt kiválasztott város és három megye anyaga képezte: Pozsony, Kassa, Sopron, Székesfehérvár és Pest, Buda, Óbuda, s Pozsony, Sopron és Fejér megye forrásai. A magyarországi írott céhes források – a tárgyiak mellett – nagy része múzeumainkban található, ezért elsőként bevontuk a gyűjtőkörbe a Kiscelli Múzeumot. Célunk a teljes körű feltárás volt egy-egy intézményben, s ennek alapján a dokumentumok mindegyikének egyetlen adatbázisban történő rögzítése.

Munkánk egy nagy ívű kezdeményezés első lépése: levéltáraink és múzeumaink mindenféle típusú céhíratának feldolgozását tűztük ki célul a jövőben, mely lehetővé teszi, hogy egyes időszakokra, mesterségekre, témákra, illetve egyes céhtagokra vonatkozóan teljes körű kutatást végezhessünk. Hamarosan az adatbázishoz lesznek a levéltári iratok és a kapcsolódó tárgyi emlékek digitális fotói. Az anyag folyamatos feldolgozása által az adatbázis felhasználói felületének tartalma napról napra gyarapodik, ami a kutatók számára magyar, angol és német nyelven férhető hozzá. Az első három év munkáinak, illetve a „teszt-időszak” eredményeképpen az adatbázis jelenleg⁸ 767 céhet és 8826 személyt tartalmaz. Minden hasonló, Európában használatos múzeumi és levéltári adatbázissal kompatibilis. Az időhatár kibővült: a céhes élet

kezdeti időszaka, vagyis a XIV. századtól egészen a céhek megszűnéséig, az 1880-as évekig tart, térbelileg pedig a teljes közép- és (kora) újkori Magyarország területére terjed ki.

A középkori és kora újkori magyarországi céhes élet vizsgálata a Kárpát-medence kézműves ipar történetének feltárását jelenti. Ennek forrásai jórészt ma magyarországi levéltárakban, kézirat-tárakban és múzeumokban találhatók. Ezen kívül nagyon jelentős részük romániai, szlovákiai, ausztriai és horvátországi levéltárakban és múzeumokban vannak, ezek a levéltárak őrzik ma a történeti Magyarország levéltári és tárgyi forrásainak jelentős részét. A harmadik gyűjtőterület ennél is messzebb esik Magyarországtól, a szászországi, drezdai, lipcsei, thüringiai, porosz-brandenburgi levéltárak is számos dokumentumot őriznek a téma kutatásához.

A különböző intézmények különböző rendszerben tárolják a dokumentumokat, ezeket az eltérő jelzeteket is egyértelműen rögzíti a rendszer, annál is inkább, mivel a program a jelzet alapján rendeli össze a céheket a személyekkel. (Például a külföldi levéltárak nem ismerik a magyarországi fond-állag fogalmát, a romániai levéltárakban csak fondok vannak, az MNL Országos Levéltárában egyedülálló szekció-törzsszámos rendszer él, a múzeumoknak pedig a levéltáraktól teljesen eltérő leltári számozási rendjük van).

A fenti megfontolásokat is figyelembe véve került sor egy „céh-személy” központú adatbázis kialakítására, hogy a kutató a keresőfelületen egyszerre lássa a céheket és a hozzátartozó tagokat. A rögzítésnek ez a módja teszi lehetővé azt is, hogy egy céhhez több tagot, illetve egy személyt több céhhez is hozzárendelhessünk – egy elméleti példa erre: ha egy szabó Fehérváron volt inas, majd Olmützben töltötte vándoréveit, majd Sopronban telepedett le, s végül Budán fejezte be tevékenységét, ezt a pályáívet eddig négy levéltár gyűjteményeinek forrásai rajzolhattuk meg (már ha egyáltalán megtaláltuk), adatbázisunk viszont mind a négy adatot összekapcsolja ennél az egyetlen személlyel.

A feldolgozott céhtörténeti források műfajukat tekintve rendkívüli gazdagságot mutatnak, elsősorban céhprivilegiumokat, inasszegődtetési iratokat, tagfelvételi könyveket, céhgyűlési jegyzőkönyveket és a céhek vegyes iratait jelentenek. Nagyon sokféle intézményből a legkülönbözőbb forrástípusok kerültek be már eddig is az adatbázisba. Ahhoz, hogy mindezeket egységesen tudjuk rögzíteni, engedményeket kellett tennünk. Így például bármennyire is érdekes lehet egy-egy végrendelet tartalma, nem sorolhatjuk fel az örökül hagyott szerszámokat. Ugyanígy nem tudjuk minden esetben részletesen jelölni a rokonsági fokokat, vagy pontosan megadni a forrástípust, a terjedelmet. Egy túl sok adatot tartalmazó, igen részletes adatbázis megnehezítené a keresést, az adatbázis kezelését, sőt, bizonyos esetekben a kutatást is. Ezért (is) döntöttünk végül a fentiekben már többször említett rögzítési struktúra (céhek és szemé-

⁵ www.eleveltar.hu/kereses (2016. 04. 07.)

⁶ Körösmezei – Németh – Tuza 2001.

⁷ Az OTKA 101 669 sz. tematikus pályázatának (2012–2015) jóvoltából. A Témavezető: Kincses Katalin Mária, senior kutató: Tuza Csilla, aki jelen írás elkészítésekor is segítségemre volt, amit ezúton is köszönök. Az adatbázist megalkotta és a számítástechnikai háttérét Rába Endre biztosítja.

⁸ 2016. április 7-én.

lyek jellemző adatai) kialakítása mellett. A megjegyzés rovat azonban mindenképpen teret enged a különlegességek feljegyzésének, ami a keresőfelületen is megjelenik (például rákereshetünk a végrendelet szóra, s ha a rögzítésnél megjegyeztük, hogy ilyen volt, akkor pozitív találatot kapunk).

Célunk tehát egy könnyen kezelhető adatbázis megalkotása volt, melyben a különböző helyeken fellelhető, nyilvántartás szerint tárolt és jelzettel ellátott céhes iratokat rögzíteni tudjuk. Célkitűzésünk sikerült. A másik cél az volt, hogy on-line elérhetőséggel a hazai és nemzetközi kutatás, minden érdeklődő számára elérhető legyen. Az on-line elérhetőség megvalósult. A feltöltő felület linkje: <http://arrabo.co.hu/keret/admin/index.php> és a kereső felületé: <http://arrabo.co.hu/cehek/new/>. A keresést lehetővé tévő oldal tehát egy önálló honlap, míg a rögzítés egy az ilyen típusú – személyekkel kapcsolatos – adatok rögzítésére létrehozott keretrendszerben történik. Párhuzamosan folytatható az adatgyűjtés és a fejlesztés.

A keresési szempontok alapján történő adatstruktúra kialakítását kívántuk elérni, melynek két alapvető objektuma a céh és a személy – a többi adattal a keresést „finomítani” lehet. Mind a céhek, mind a személyek esetében az MCA-ban rögzíthető a források lelőhelye és jelzete. A céhek esetében rögzítésre kerülő adatok: a céh neve, típusa, alapítása, megszűnése, székhelye és a céhben betölthető tisztségek. A keresés további adatok közzétételével pontosítható, bekerültek a vallásra, mesterségre, lakhelyre, a céhben betöltött tisztség(ek)re (időponttal együtt) vonatkozó adatok is.

A keretrendszer magját egy névtér képezi, amely megfelel az európai szabványok elvárásainak (ezért például a családi, földrajzi, intézményi szerkezet is kialakításra került). A névtér egyéb kiegészítő adatok tárolására is alkalmas, így az MCA alapján például különféle kapcsolatokat (rokoni, házastársi, lakótársi, céhen belüli, adott településen belüli, adós/hitelező viszonylatú stb.) is lehet kutatni. Az MCA többek között archontológiai adatbázisokat is képes befogadni (például társadalomtörténeti kutatások megkönnyítésére). Ily módon olyan kapcsolatok is felszínre kerülhetnek, amelyek egymástól elzárt, lokális adatbázisokból nem derülnének ki.

Oly módon lett az adatbázis megalkotva, hogy majdan nyomtatási lista, táblázat formátum, illetve szabványos EAD formátumban⁹ is megtörténhessen az „adatkinyerés”. A publikus honlapon céhekre és személyekre lehet keresni. A keresés lehet egyszerű vagy összetett, teljes szöveges vagy szótöredékes.

Az eltérő jelzettel és forrásadottságokkal rendelkező dokumentumok egységesítésén túl figyelembe kellett vennünk azt is, hogy a későbbiek során a múzeumok számára lehetőséget szeretnénk biztosítani arra, hogy az őrizetükben lévő tárgyi emlékek leírását és fotóit feltölthessék esetlegesen egy már rögzített céhhez.

A levéltári és múzeumi kutatás

A következőkben összefoglalom, mely intézményekben és gyűjteményekben végeztünk kutatást, s milyen mértékben sikerült az anyaggyűjtést elvégezni.¹⁰ 2012 ősze óta maradéktalanul összegyűjtöttük: az MNL OL a Helytartótanácsi Levéltárban a pest-buda-óbudai céhes iratokat. Szelekcionkat a Kiscelli Múzeum és Budapest Főváros Levéltárának anyagához való kiegészítés indokolta. Az MNL OL többi gyűjteményében is található céhes iratok, így a Magyar Királyi Kancellária levéltárában a Coehalia abolita (A 72) állag. Megkezdődött a Mohács utáni gyűjtemény Céhes iratanyagának (R 276) rögzítése is. A XVI–XVIII. századi budai céhiratok, Helytartótanácsi Levéltár, Acta mechanica (C 25) forrásait szintén összegyűjtöttük.

Budapest Főváros Levéltárában a budai, pesti, óbudai céhek és társulatok céhleveleinek és szabályzatainak összegyűjtése történt meg: Buda város Tanácsának iratai (1686–1873, a IV. 1002. o. Acta coehalia) jelzeten. Pest szabad királyi város Levéltárában Pest város Tanácsának iratai között (Vegyes céhes és iparügyek, a IV. 1002. k. 1., 2., 8. jelzeten) szintén teljes körű feltárást végeztünk. A Magyar Királyi Kancellária levéltárában Coehalia abolita (A 72) gyűjteménye a céhek feloszlatásakor ki nem selejtezett és meg nem semmisített hatalmas mennyiségű privilegiumlevél megmaradt részét tartalmazza.

A Kiscelli Múzeumban az előbbihez tematikusan kapcsolódó, illetve ezt kiegészítő, elsősorban budai és óbudai vonatkozású céhes iratok találhatók. Itt nagy segítséget jelentett, hogy a múzeum munkatársai már korábban számos iratról készítettek digitális felvételt, melyeket átadtak. Teljes körű forrásfeltárást végeztünk. A vidéki levéltári kutatások Fejér és Sopron megyében szintén maradéktalanul teljesültek. A Fejér Megyei Levéltárban található a székesfehérvári és fejér megyei céhek iratai: IX. Testületek. Ipari és kereskedelmi testületek. Céhek iratai. A soproni levéltárban pedig a városi és vármegyei céhek gyűjteménye (IX. 1.); a Soproni Kereskedelmi Testület iratai (IX. 2.); városi céhiratok (IX. 3.), valamint az ún. Oertalia gyűjtemény (Lad. X.) vonatkozó forrásai.

Áttörve a céhes kutatások során eddig évtizedekig tapasztalt legnagyobb akadályt, megkezdtük a kutatást a mai Magyarország határain kívül eső, alapvető fontosságú romániai és szlovákiai levéltárakban is. A kassai levéltárban (Slovenský národný archív, Štátny archív v Košice) teljes körű forrásfeltárást végeztünk. 46 doboznyi iratanyag (Cechi) állt a kutatás rendelkezésére. A céhes élet minden típusú dokumentuma megtalálható itt 1416-tól egészen a XIX. század végéig: gyűjtésünk időhatárát (1526–1761) mindkét irányba kitoltuk. A kassai Kelet-Szlovákiai Múzeumban őrzik a levéltár anyagának

⁹ <http://www.loc.gov/ead/> (2016. 04. 07.)

¹⁰ Munkánk során 90%-ban az anyaggyűjtés digitális fotók készítését jelenti, melyeket rendszerezünk, majd egyenkénti átnézéssel megkezdődhet a tudományos feldolgozó munka (a maradék 10%-nyi forrást helyben kijegyzeteljük), s végül a rögzítés.

„kiegészítéseként” a kassai céhes dokumentumok másik felét. A két intézmény vonatkozó forrásai olyannyira alkotnak szerves egységet, hogy fontolgatják azok összevonását. A Szlovák Nemzeti Levéltár Pozsonyi Állami Levéltárában (Štátny archív v Bratislave) található anyaga ugyancsak feltárássra került (mint utóbb kiderült, csak kétdoboznyi iratot őriznek). A pozsonyi levéltárban (Archív hlavného mesta SR Bratislavy) a kutatás évek óta az intézmény kiköltöztetése óta szünetelt, de megnyitottak egy ideiglenes kutatótermet, ahol 2013 óta ha igen korlátozott keretek között is, de lehet kutatni. Ily módon csak becsülni lehet, hogy az eredeti céhes anyagmennyiségnek mekkora hányadához sikerült hozzáférni. Az általunk megkapott forrásmennyiség becslésünk szerint a teljes anyag 30-40%-a. Ugyanakkor a jelenleg a kutatás számára elérhető összes dokumentumot hiánytalanul megkaptuk (23 doboznyi forrást, körülbelül 10 iratfolyóméternyi anyagot). Várakozásainkon felül sikerült a temesvári levéltár (Arhivele Naționale Timiș) bányai és lugosi fondjai (Colecția de Documente a Muzeului de Istorie și Etnografie Lugoj, 1582–1914 és Colecția de Documente Muzeul Banatului, 1353–1948) minden iratának összegyűjtése a XV–XIX. századra vonatkozóan. A kolozsvári levéltár (Arhivele Statului Cluj) 544. fondja tartalmazza a város teljes céhes iratanyagát a középkori oklevelektől kezdve a XIX. századig. A kolozsvári céhes élet ma rendelkezésünkre álló teljes forrásbázisát sikerült – szintén terven felül – összegyűjteni az időhatárok kitolásával: minden várakozásunkat felülmúlta a kolozsvári levéltár céhes forrásainak gazdagsága.¹¹

Összességében, az eddig átnézett anyag mennyiségét csak becsülni lehet. Az eddig meglátogatott 17 közgyűjteményben és gyűjteményi egységben becslésünk szerint kb. 80-85 ezer főlíoni, mintegy 135-140 000 oldalnyi anyagot sikerült áttekintenünk, illetve összegyűjtenünk.

Az MCA használatának néhány gyakorlati „típuspéldája”

Úgy érezzük a programban résztvevő kollégákkal, hogy a magyarországi céhes dokumentumok teljes körű nyilvántartásának és feldolgozásának alapjait sikerült megteremtenünk.¹² A kutatás és nyilvántartás számára egyaránt egy könnyen kezelhető, jól használható nyilvántartó rendszer ké-

szült,¹³ amely a továbbiakban tetszés szerint bővíthető. A kiválasztott városok és megyék 1526-1761 közötti céhes életének teljes keresztmetszetét nyújthatjuk a források feltárással. Nem lehet eléggé kiemelni, hogy azért lehetett munkánk eredményes, mert határainkon túli, a régiót átfogó kutatást sikerült megvalósítani. Munkánk eredményeit interneten keresztül bárki elérheti, hasznosíthatja. A történettudomány területein kívül számos tudományág és tudományterület is hasznos segítséget kaphat idehaza és határainkon kívül.

Természetesen minden tudományos kutatás egyik alapkérdése a források adta lehetőségek között a történeti rekonstrukció, mind a személyek kiléte meghatározásának, mind pedig maga a szituáció megismerésének tekintetében. A céhes élet szereplői döntő többségükben nem kiemelkedő történelmi személyiségek, hanem köznapi emberek, kiknek kilétét, életútját – még a legoptimálisabb forrásadottságok mellett is – rekonstruálni a legtöbbször szinte lehetetlen vállalkozás. Ezért örömdetes olyan példát találni az MCA-ban, mint a cseh Nicolaus Aschenbrenner cipésmesteré, aki Olmützben született, s szülővárosában folytatott tanulmányai, inasévei után 1862-ben már egy ideje a székesfehérvári polgárok és céhmesterek között találjuk Magyarországon. Ugyanebben a székesfehérvári cipészcéhben működött Joseph Bernt is, aki viszont Ausztriában, Linzben született és nevelkedett, de 1860-ban már szintén Székesfehérváron dolgozott. Gondoljuk meg, amint lehetőség nyílik a csehországi és ausztriai (olmützi és linzi) levéltárak anyagának adatbázisban történő rögzítésére, a két személy párhuzamos életútja azonnal összekapcsolódhat.

További tipikus példa az adatbázis gyakorlati felhasználására, szintén a XVIII. században, Franz Scheiber ötvösmesteré, aki apja soproni műhelyében tanulta ki mesterségét. Vándorlása után Pozsonyba került, ahol kérte fölvetelét a pozsonyi ötvöscéh tagjai közé. Szerencsétlenségére a tagfelvételi pénzösszeg számára túl magas volt, ezért elment egy másik városba, Óvárra, ahol a helyi ötvöscéh ugyan a pozsonyi filiáléja volt, de a felvételi taksa sokkal alacsonyabb volt, s ki tudta volna fizetni. Az anyacéh azonban megakadályozta felvételét, így aztán végül Győrben kötött ki annak ellenére, hogy a pozsonyi anyacéh ezt is megakadályozandó, aggályait és ellenvetéseit egyenesen a budai Helytartótanácsnak címezte. Franz Scheiber esete kiválóan példázza, hogy az életútjára vonatkozó források három különböző levéltárban és minimum egy múzeumban pihentek ezidáig, de most egyetlen adatbázis egyesíti ezeket.

A személyek után térjünk rá magukra a céhekre, a kolozsvári chirurguscéh példáján. Az adatbázis-

¹¹ E helyen is szeretnék köszönetet mondani mindazon levéltáros kollégáknak, akik a kutatást a hazai és határainkon kívüli levéltárakban nemcsak lehetővé tették, hanem teljes szakmai tudásukkal, önzetlen, sok esetben baráti segítségükkel lehetővé tették, megértvén munkánk célját és jelentőségét. Névsorban következzenek: Ursula Ambrusová, Martin Bartoš, Dominkovits Péter, Dominkovitsné Szakács Anita, Lygia Drăghici, Erdős Ferenc, Flóra Ágnes, Maria Hajdúová, Jancsó Éva, Németh Szilvia, Perényi Roland, Rostás Péter, Jana Schullerová, Vladimír Šeges, Simon Katalin.

¹² Az MCA-ról szóló fontosabb szakirodalom: Kincses – Rába-Tuza 2014; Kincses – Tuza 2014a; Kincses – Tuza 2014b; Kincses – Tuza 2015.

¹³ Az adatbázis szakmailag nemzetközi összehasonlításban is nemhogy megállja helyét, de annak gyakorlatilag ma a csúcsteljesítményt jelentő technikai és tudományos szempontból. Európában az első ilyen jellegű működőképes adatbázis, mint azt ausztriai, németországi, csehországi, baltikumi, itáliai, spanyol, francia és angol kollégáink eddig jelezték.

ban feldolgozásra került a céh 1698 és 1764 között vezetett céhkönyve, ami 66 éven keresztül rögzíti a Kolozsváron gyógyító céh teljes tagnévsorát, tisztségeiket, Ambrus Dánieltől Veszprémi Zsigmondig, sok esetben inasaikkal és legényeikkel együtt, összesen mintegy 250 nevet.¹⁴ Az 1568-ban alapított kolozsvári chirurgus céh történetének igen fontos dokumentuma ez az MCA-ban, ami nemcsak kiegészíti a céh történetére vonatkozó eddigi ismereteinket,¹⁵ de feldolgozása alapvető szemléletbeli változást eredményezhet, és új dimenziókat nyithat a magyarországi gyógyítás történetét tekintve is, amennyiben azt cáfolja meg, hogy annak színvonala és mértéke nem felelt meg a korabeli igényeknek, különösen a gyógyítók létszámának tekintetében. Ugyanis míg a szakirodalom céhenként két-három, legfeljebb négy gyógyító céhes mester meglétét tudta eddig prezentálni a források esetlegessége miatt Magyarországon a XVII–XVIII. században, addig a kolozsvári céhkönyv a Rákóczi-szabadságharc előtti időszakból 5-6, az azt követőből pedig legalább 12-13 chirurgus céhmester egyidejű működését, ami a legényekkel és inasokkal együtt egy minimum 50-60 fős – és csak céhes – gyógyítói létszámot eredményezett (egyetlen, bár szabad királyi és gazdaságilag a régióban kiemelkedőnek számító) magyarországi városban (ehhez jönnek az orvosdoktorok, valamint a nagy számú laikus gyógyító társadalom). Ez a példa rávilágít arra a módszertani problémára is, miszerint a céhekben tevékenykedők, illetve a céhmesterek létszámát eddig a szakirodalom – kevés kivételtől eltekintve – nem a céhkönyvek, hanem más, nagyon esetleges és hiányos információkat rögzítő forrástípusok – például legutóbb országos összeírások és polgárkönyvek – alapján próbálta meghatározni.¹⁶ De kiderül az is, hogy a kolozsvári chirurgusok 80%-a magyar volt ebben az időszokban, többségükben Kolozsvárról, Szében egyik külvárosából, Bihar megyéből, ill. Kolozs megyei falvakból származtak.

AZ MCA használatának néhány elméleti társadalomtörténeti következtetéseket tartalmazó korai példája

A modern társadalomtörténeti kutatások sorába illeszkedik a magyarországi céhes társadalom migrációjának kérdése a közép- és kora újkorban. Választott példánk többszintű, nagyon összetett kérdés, mert a magyarországi céhes társadalom önmagában is egy rendkívül sokszínű és soknemzetiségű, összetett társadalom. E sokféleséget és egyáltalán a társadalmi mobilitást térben és időben alapvetően meghatározták azok a történelmi folyamatok és események, melyek a Kárpát-medence lakosságá-

nak életét a vizsgált mintegy három és fél évszázadban globálisan meghatározták és befolyásolták. A következőkben azokat az alapvető összefüggéseket és kérdéseket exponálok, melyek a magyarországi céhes élet és a közép- és kora újkori társadalmi migráció és mobilitás hatalmas témakörében eddig felmerültek, az MCA felhasználásával újragondolásra készítették, és az eddigiektől eltérő, vagy azokat részben módosító, árnyaló vélemény megfogalmazására serkentettek. Szisztematikusan korábban egyetlen terület került vizsgálat alá: a magyarországi mesterlegények közép-európai kapcsolatai, szokásai a XV–XIX. században, ezen belül pedig a céhlegények vándorlásának története. Az alapkutatásokat Domonkos Ottó néprajztudós végezte el, munkájának eredményeképpen feltárta a kézműves legények vándorlásának főbb aspektusait és kimutatta a kérdés jelentőségét.¹⁷

Eredményei a következőkben foglalhatók össze. Megállapította, hogy a legények kötelező vándorlását a XV. századtól Európában a céhlevelek írták elő. Hozzátenném ehhez, hogy ez a szituáció determinálta a folyamatos migrációt, a mobilitást, s ezzel együtt a tudás megszerzését és frissen tartását is. A magyarországi céhek nemzetközi kapcsolatainak, ezen belül a legények vándorlásának feltérképezéséhez alapvetően négy nagyobb forráscsoportot különített el: 1. a céhlevelek, illetve a céhszabályzatok előírásait, bizonyágleveleket, 2. a céhek szálláskönyveit, 3. vándorkönyveket (ezeket csak a XIX. század elején rendszeresítették), 4. krónikákat, útinaplókat (számuk csekély). A legénnyé válás nehéz éveiről a különféle krónikák, önéletrajzok, útinaplók számolnak be. A XVIII. században megjelennek a vándorkönyvek is, így lehetőség nyílik vándorutak feltérképezésére. Ezen források alapján statisztikai módszerekkel, de reprezentatív mintavétel után Domonkos Ottó egy, a maga idejében – a kutatási lehetőségek adta keretek közötti – heroikus adatgyűjtés után megrajzolt egyfajta közép-európai, de bizonyos mesterségek tekintetében nyugat-európai migrációs képet, valamint a céhek működéséről társadalom- és gazdaságtörténeti szempontból megalkotott egy mintát. A migrációs képnek szerinte alapvetően két tanulsága van: a migráció a közép-európai régióban a XVII–XVIII. században mindig nyugatról kelet felé zajlott. A másik: ugyanez az irány figyelhető meg a szokások nemzetközi gyakorlatának elterjedésekor.

A továbbiakban néhány mondatban vázolom és egy-egy kiragadott példával illusztrálom, hogy az eddigi szakirodalom, valamint saját megfigyeléseim alapján milyen migrációs minták bontakoznak ki a magyarországi céhek vonzáskörzete és a céhtagok vándorlása során szerzett kapcsolatrendszer összefüggésrendszerében, elsősorban a XVII–XIX. században a Domonkos Ottó által megalkotott gazdaság- és társadalomtörténeti modell függvényében.

¹⁴ National Archives of Romania, local and County Archives in Cluj (Archivele Nationale Cluj-Napoca). Fond no. 544, Breasle Barbierilor, no. 1.

¹⁵ Lásd: Magvary-Kossa 1940: 219–221.; Jakab 1888: 611–612.

¹⁶ Buda és Pest esetében ugyanebből az időszakból: Simon 2010: 80.; Simon 2011: 24. skk.; Géra 2014: 277.

¹⁷ Lásd Domonkos 1987. és összefoglaló irodalommal: Domonkos 2002.

Hangsúlyozom, hogy a példák esetiek, kiragadottak és megállapításokat az MCA alapján még most is csak reprezentatív minták alapján lehet tenni, mert az MCA megalkotását lehetővé tévő kutatásoknak még csak az elején járunk. Előljáróban: a példák Domonkos Ottó említett megállapításait, például a migráció irányára vonatkozóan nem minden esetben támasztják alá; főbb megfigyeléseim, kérdéseim – hangsúlyozottan – a kutatás jelenlegi szakaszában tehát a következők.

Úgy vélem, hogy a céhek működése tekintetében mind társadalom-, mind pedig gazdasági vonatkozásaiban érdemes lenne nem vonzáskörzetről, hanem vonzáskörzetekről beszélni, melyek egymástól térben és időben elhatárolhatók. Például a budai fehérpékek egyik 1720-as évekbeli vonzáskörzetét oly módon rajzolhatjuk meg, hogy Buda városa köré egy kb. 30 km sugarú kört rajzolunk. Egy másik vonzáskörzet a XVIII. század '70-es éveiben az a terület volt, amely a Duna parti Orsovától északnyugatra volt található, s Budától mintegy 250–300 km távolságra, Erdélyben. Ezek a vonzáskörzetek nemcsak eltérő időszakban körvonalazhatók, de működésük térben is elkülönül: nem moshatók össze egyetlen egységgé.

A vonzáskörzetet, pontosabban vonzáskörzeteket tekintve nagyon látványos különbségek tapasztalhatók attól függően, hogy konkrétan milyen céhről beszélünk, és az adott céh az ország területén pontosan hol helyezkedik el. Az említett budai fehérpékeknek például két típusú vonzáskörzete volt a XVII–XIX. században. Az egyik a szűkebb régiót jelenti: a környező budai településeket: északi, nyugati, déli és keleti irányban egyaránt. A tágabb vonzáskörzetek is feloszthatók regionális alapon alcsoportokra. Az egyik a Duna vonalán elhelyezkedő települések csoportja Budától dél felé. A második a Duna és Tisza közötti rész Budától keletre, az azzal nagyjából egyvonalon található városok. A harmadik pedig Erdély északnyugati területeit jelentette. Vagyis a migráció nemcsak nyugatról kelet felé irányult, hanem dél és észak felé is. Szeged város kötélverőinek vonzáskörzete ellenben e Magyarország déli sarkában lévő várostól északnyugatra található, s lefedi egész Nyugat-Magyarországot a XVIII. század második felétől egy teljes évszázadon keresztül.

A vonzáskörzetek térben kiterjedhetnek 50–100 km-től egészen 300–500 kilométeres területre is, a céhtől függően. A pesti köteles céh például 1724 után csak kb. 50–70 kilométeren belül alakította ki vonzáskörzetét 1860-ig. Ugyanakkor a szintén pesti üveges céh vonzáskörzetének ugyanebben az időszakban gyakorlatilag majdnem egész Magyarország területét tekinthetjük, leszámítva a Balatontól nyugatra eső és az erdélyi Kolozsvártól keletre eső területeket, vagyis nagyjából a peremvidéket.

Áttérve a vándorlásokra, egyelőre úgy tűnik, hogy a kötelező, 2–5 éves vándorlási időtartam alatt a migráció iránya valóban leginkább nyugat felé esett Magyarországtól. Klasszikus példája Domonkos Ottónak, hogy a győri asztaloslegények eljutot-

tak északi irányban a Baltikumba a Felvidéken keresztül, északnyugati irányban Schleswigig, nyugat felé a Rajna vonaláig; utóbb ez volt a főirány. Több mint száz európai városban megfordultak, melyek Győrtől 500–1200 kilométerre találhatók. Ezzel szemben a céh azon legényei, akik kelet és dél felé indultak, Győrtől nem távolodtak el messzebb, mint kb. 50–100 kilométer. Vagyis a vándorlás irányának hatótávolsága, attól függően, hogy térben merre felé mutat, eltérő mértékű. Általában azok, akik nyugat-európai, főleg svájci, németországi és csehországi városokat kerestek föl, messzebb jutottak Magyarországtól, mint azok, akik kelet vagy dél felé indultak el. Mindennek alapvető oka a nyugati és keleti területek eltérő gazdasági fejlettségi szintje.

A vándorutak mindig attól függtek, hogy egy adott céh konkrétan mit írt elő legényei számára. Ez nem a legények szabad választása alapján került kijelölésre, hanem az adott céhszervezet tudatos, korábbi kapcsolatai és hagyományai alapján kialakított rendszer szerint. Ez a mentalitás, hangsúlyozom, alapvetően meghatározta a céh teljes működési elvét is. A pozsonyi pékek például az osztrák örökös tartományokba küldték legényeiket. Az erdélyi szászok azt szorgalmazták, hogy legényeik Németországba vándoroljanak.

Voltak olyan céhek is, melyek látszólag a bezárkózást választották. A debreceni szűrszabók Domonkos Ottó által hozott példája e tekintetben szintén klasszikus. A céh a vándorlást kifejezetten szükségtelennek tartotta. Hangoztatták: sehol sem értenek jobban a subák, ködmönök elkészítéséhez, mint Debrecen városban. Ez a konzervativizmus és rugalmatlanság azonban csak a látszat. Ugyanis e céh csak olyan ruhadarabokat, felsőruházatot készített, amelyeket kizárólag helyben viseltek. Már a környező falvakban sem tudtak olyan minőségű munkát végezni a leánycéhek, mint Debrecen városában. Ugyanakkor – Domonkos Ottó megállapításait kiegészítendő – ismerünk kell a debreceniek korabeli mentalitását is: a bezárkózást az motiválta – és ez nemcsak a szűrszabók esetében volt igaz, hanem a város gazdálkodásának egészét illetően –, hogy az oszmán hódoltság idején a XVI–XVII. században Debrecen város a régióban szinte egy kis „önálló államot” hozott létre. Ennek az „államnak” egyszerre két ura is volt a háborús viszonyok miatt, de mindkettőtől képesek voltak „függetlenedni”. Hogy kiszolgáltatottságukat enyhítsék, adójukat egy összegben fizették mind a törököknek, mind a magyar trónon ülő Habsburg uralkodóknak. A gazdálkodás sikere pedig nagymértékben azon múlt, hogy a város amúgy kiterjedt határait mennyire tudták lezárni, a folyamatos háborúk miatt megvédeni. A bezárkózás tehát a túlélési stratégia része volt másfél évszázadon keresztül. Ez egy olyan specifikum, melynek nem találtam eddig nyugat-európai párhuzamát. Hozzá kell tennünk azt is, hogy a debreceni szűrszabók céhszabályzata ugyan nem javasolta, de nem is tiltotta a vándorlást.

Kiegészítésképpen Domonkos Ottó kutatásaihoz: a migráció és a mobilitás kérdése összefüggést mutat

az új eljárásokra vonatkozó nyitottsággal is. Míg az említett debreceniek egyáltalán nem óhajtottak új szabás- és hímzésmintákat kialakítani mesterremekeiken és munkáikban, addig például a „divatszalmák” képviselői, így a szabók, takácsok, festők, rézművesek, könyvkötők nagyobb számban és messzebbre is eljutottak. Azokra a területekre mentek el, ahol Európa-szerte híres műhelyek voltak (például a takácsok Lyon felé, az asztalosok különböző svájci és németországi bútorműves műhelyekbe).

A legények vándorlásának rengeteg olyan szakmai előnye volt, melyek későbbi boldogulásukat elősegítették. Minél több helyre tudtak ugyanis eljutni, annál újabb fogásokat tudtak elsajátítani. Szerszámkészletüket bővíthették újabb típusokkal. Eddig szokatlan szín- és formavilágot tudtak műveikbe vinni, mely termékük eladhatóságát növelte, és ugyanez vonatkozik a praktikus eszközök elkészítésére is. Nyersanyagforrásaik, anyagbeszerzési lehetőségeik bővültek: minél messzebb jutottak, annál több nyersanyagforrást találtak. A XIX. században már gyárakban is megfordultak, s végül nyelvismeretüket, idegenekkel való kapcsolatteremtési és kapcsolattartási készségüket, kommunikációs készségeiket és látókörüket szélesíthették attól függően, hogy milyen sok területre, milyen messzire tudtak vándorolni.

Tisztelgő írásom lezárásaképpen ismét hangsúlyoznom kell: a további kutatáshoz – a fent kiragadott kérdéskörökben is adatokra és ezek statisztikai szempontú elemzésére van szükség, ami az MCA jövőbeni kutatói felhasználásával válik lehetővé, túllépve az eseti, reprezentatív mintavételi módszereken.

Irodalom

DOMONKOS Ottó

1987 Die Einzugsbereiche der Hauptladen des ungarischen Handwerks. In: Elkar, Rainer S. et al. (Hrsg.): *Handwerksgeschichte in Ungarn*. (Mobilität und Normenwandel 3.) 125–151. Bochum: Studienverlag Brockmeyer.

2002 *A magyarországi mesterlegények közép-európai kapcsolatai és szokásai a XV–XIX. században*. Budapest.

DOMONKOS Ottó – KISS Mária – NAGYBÁKAY Péter

1986 *A magyarországi árszabások forrásanyagának katasztere 1463-1848. I-II*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottsága.

DOMONKOS Ottó – NAGYBÁKAY Péter szerk.

1992 *Magyarország kézművesipartörténetének válogatott bibliográfiája*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

ÉRI István – NAGY Lajos – NAGYBÁKAY Péter szerk.

1975–1976 *A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere I-II*. Budapest.

GÉRA Eleonóra

2014 *Kőhalomból (fő)város. Buda város hétköznapijai a 18. század elején*. Budapest: Könyvpont-L'Harmattan.

JAKAB Elek

1888 *Kolozsvár története. Második kötet oklevéltárral. Újabb kor*. Budapest: M. kir. Egyetemi könyvnyomda.

KINCSES Katalin Mária – RÁBA Endre – TUZA Csilla

2014 *A Magyarországi Céhes Adatbázis. A céhes kutatások története a számítógépes alkalmazás korai lehetőségeinek tükrében Magyar Tudomány* 175. 7. 860–870.

KINCSES Katalin Mária – TUZA Csilla

2014a *Handwerksquellen in öffentlichen Archiven*. In: Kockel, Titus – Müller, Klaus (Hrsg.): *Geschichte des Handwerks – Handwerk im Geschichtsbild. Dokumentation des Workshops am 16. September 2013*. (Göttinger Handwerkswirtschaftliche Studien. Herausgegeben von Prof. Dr. Kilian Bizer, Band 95.) Duderstadt: Verlag Mecke Druck.

2014b *Céhtörténeti kutatások és számítógépes adatbázis. Levéltári Közlemények* 85. 263–287.

2015 *A XV–XIX. századi céhtörténeti kutatások újabb lehetőségei hazai és külföldi gyűjteményekről készített céhes adatbázis alapján. Levéltári Szemle* 65. 1. 57–70.

KÖRÖSMEZEI András – NÉMETH István – TUZA Csilla

2001 *Az informatika alkalmazása a németországi levéltárakban. Levéltári Szemle* 51. 53–59.

MAGYARY-KOSSA Gyula

1940 *Magyar Orvosi Emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*. 3. kötet. Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat.

MÁRKUSNÉ VÖRÖS Hajnalka

2012 *Céhládától az adatbázisig. Új utak és eredmények az ipartörténeti kutatásában*. Veszprém: Veszprém Megyei Levéltár.

NAGY Zoltán

1992 *Vas megye. Kézművesipari műhely- és szerszám-kataszter*. (Gyűjteménykatalógus I.) Veszprém-Körmend: Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottsága.

SIMON Katalin

2010 *Mesterségből hivatás: sebész-mesterek és orvosdoktorok Magyarországon az egységes orvosi képzés bevezetéséig. Korall* 11. 42. sz. 77–85.

2011 *Sebészet és sebészek Magyarországon (1686–1848)*. PhD-disszertáció, kézirat. Budapest: ELTE BTK.

SZABÓ Sarolta

1994 *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye. Kézművesipari műhely- és szerszám-kataszter*. (Gyűjteménykatalógus II.) Veszprém-Nyíregyháza: MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága.

SZULOVSKY János

2012 *A Digitális Céhládától a Technológiai Tudás Táráig. A kézműves örökség megőrzése a 21. század eszközeivel: vágy vagy realitás?* In: MÁRKUSNÉ VÖRÖS Hajnalka (szerk.): *Céhládától az adatbázisig. Új utak és eredmények az ipartörténeti kutatásában*. 15–24. Veszprém: Veszprém Megyei Levéltár.